

KEMAL TAHİR'İN DÜŞÜNCE DÜNYASINDA OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ: DEĞİŞENLER VE DEĞİŞMEYENLER

TRANSITION FROM OTTOMAN EMPIRE TO REPUBLIC IN KEMAL TAHİR'S WORLD OF THOUGHT: WHAT CHANGED AND WHAT REMAINED UNCHANGED

Hasan KENDİRCİ¹

Öz

Kemal Tahir Türk tarihine ilgi duyan, Türklüğün ruhunu bulma arayışında ve iddiasında olan bir isimdir. Bu alana dair yaptığı araştırmalarda ulaştığı bulguları ve ürettiği tezleri romanlarında işleyerek edebi metinlerini birer tarihsel anlatıya dönüştürmüştür. Uzun araştırmalara dayalı bu tespitlerini kimi zaman milliyetçi kimi zaman evrensel kavramlarla ifade etmiştir. Ama her durumda resmi tezleri sorgulayarak dönemine göre aykırı sayılabilecek görüşler ileri sürmüştür. Özellikle Osmanlı'nın toplumsal yapısının nitelikleri, devletin yıkılarak yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması gibi konularda çok tartışılan görüşler ortaya atmıştır.

Kemal Tahir, Osmanlı devletinin yıkılışını, yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını tüm çalışmalarının merkezine koyduğu Doğu – Batı çatışması ekseninde değerlendirmiştir. Ona göre Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı gibi süreçler birkaç yüzyıldır devam eden büyük savaşın son aşamalarıdır. Kurtuluş Savaşı yüzyıllardır tekrar edilen hatalardan dönmek ve yeni bir başlangıç yapmak için iyi bir fırsat sunmuştur. Halka dayalı, Batı'daki örneklerinden farklı ama çağı yakalamış bir devlet kurmak imkanı yakalanmıştır. Ancak gerek geçiş süreci gerekse sonrasında kurulan yeni rejim hakkında başlarda çok iyimser olan yazar kuruluş sürecinden sonra Cumhuriyet'in gittiği yönü eleştirmeye başlamıştır. Çünkü ona göre geçiş döneminde Batı'yla birkaç yüzyıldır süren büyük savaşın ve hesaplaşmanın kazanılması fırsatı kaçırılmıştır. Sonucunda kurulan rejim Osmanlı'nın hatalarını tekrar ederek kapılarını Batı dünyasına açmıştır. Bu da gerçekten bağımsız ve halkçı bir rejimin kurulmasını engellemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kemal Tahir, Osmanlı, Kurtuluş Savaşı, Kemalizm, Cumhuriyet.

Jel Kodları: Z-10, Z-19

Abstract

Kemal Tahir is a character, who shows interest in Turkish history and who is in search&assertion of finding the spirit of Turkishness. He handled the findings, which he attained through his researches that he made on that subject, and arguments which he produced, in his novels and transformed literary texts into historical narrative one apiece. He expressed those evaluations, which are based on long-term researches, sometimes through nationalistic sometimes through universal concepts. But under any circumstances, he questioned official theses and put forward opinions that could be considered antithetical from the viewpoint of his era. He has brought forward many controversial opinions on issues especially such as attributes of the Ottoman Empire's social structure and that the state is being collapsed and the Republic of Turkey is established instead.

¹ Öğr. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi Rektörlük, 0000–0002–6079–8937, hkendirci@mersin.edu.tr

Kemal Tahir assessed that the fall of the Ottoman Empire and the establishment of the Turkish Republic instead, through the axis of East-West conflict which he placed at the center of all his works. According to him, the processes such as the First World War and War of Independence are the last stages of the great war ongoing for a couple of centuries. The War of Independence provided a good opportunity to desist from mistakes that had been repeated for centuries and to make a fresh start. Different from its examples in West and yet contemporary, the opportunity to establish a state, which is based on the public obtained. But the author, who was very optimistic about both in the transition process and afterwards new regime that was established, started to criticize the route that Republic followed, after the establishment process. Because, from his point of view, the opportunity to win the war and the showdown against the West, which is ongoing for several centuries, was missed in the transition period. Consequently, the newly established regime repeated Ottoman Empire's mistakes and opened its doors to the Western world. It has also prevented the establishment of an absolutely independent and populist regime.

Keywords: Kemal Tahir, Ottoman, Turkish War of Independence, Kemalism, Republic.

Jel Codes: Z-10, Z-19

Giriş

Kemal Tahir, romancı kimliğinin yanı sıra tarih alanına duyduğu ilgiyle de tanınan bir isimdir. Tarihe duyduğu derin ilgi onu bir sosyal bilimci gibi araştırmalar yapmaya ve ulaştığı sonuçları romanlarında işlemeye yöneltmiştir. Edebiyat alanında ürettiği metinleri birer tarih veya siyaset kitabı olarak tasarladığı da söylenebilir. Genelde edebiyat ve tarih alanları birbirilerinden ayrı disiplinler olarak değerlendirilir. Ancak Türkiye'nin ruhunu bulmak iddiasıyla yola çıkan Kemal Tahir'in düşünce dünyasında bu iki alan iç içe geçmiştir.² Bu nedenle Kemal Tahir'in tarih tezlerini değerlendirirken kaleme aldığı siyasi içerikli yazıları kadar romanlarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.³ Onun edebiyat dünyasının ve anlayışının temelini ulaştığı tarihsel çıkarımlar meydana getirir.

Kemal Tahir'in Türk tarihine ilişkin en önemli tezlerinden biri, romanlarında da izlerini gördüğümüz; Doğu ile Batı medeniyetleri arasında çatışma olduğu fikridir. Tarihsel gerilim hattı olarak değerlendirdiği bu çatışma Kemal Tahir'in düşünce sistematğinde en merkezde yer alır. Diğer sorunlar ise buna bağlı olarak şekillenen yan kanallardan ilerler. Türk tarihinde sınıfların, dolayısıyla sınıf çatışmalarının olmadığı, yerleştirilmiş bir sosyalizmin gerekliliği, yanlış Batılılaşma, Türk

---

² Kemal Tahir'in düşünce dünyası hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Kurtuluş Kayalı, "Kemal Tahir; Tarihçi, Sosyolog, Romancı", *Bir Kemal Tahir Kitabı - Türkiye'nin Ruhunu Aramak*, (Ed.: Kurtuluş Kayalı), İthaki Yay., İstanbul, 2010 içinde, ss. 199-207; Kurtuluş Kayalı, "Bizim Kuşağın Kemal Tahir Okuma Serüveni...", *Bir Kemal Tahir Kitabı - Türkiye'nin Ruhunu Aramak*, (Ed.: Kurtuluş Kayalı), İthaki Yay., İstanbul, 2010 içinde, ss. 41-56; Tevfik Çavdar, "Roman, Tarih ve Kemal Tahir", *Bir Kemal Tahir Kitabı - Türkiye'nin Ruhunu Aramak*, (Ed.: Kurtuluş Kayalı), İthaki Yay., İstanbul, 2010 içinde, ss. 57-60.

³ Tarihsel bir kaynak olarak romanlardan yararlanma konusunda kısa bir değerlendirme için bkz. Hasan Kendirci, *Türk Düşünce Tarihinde Köy*, Libra Yay., İstanbul, 2016, s. 22-26.

toplumunda devletin Batı'dakinden farklı bir rol oynadığı fikri ve benzer tezleri bu ana kaynaktan beslenirler.⁴

Devlet kavramına verdiği önem, bu kurumun Türk tarihi ve toplumu için oynadığını iddia ettiği kritik rol merkeze koyduğu medeniyetler çatışması düşüncesinin doğal sonucudur. Türk toplumunda devlet toplumsal adaletin, adil paylaşımın, üretimin gözeticisidir. Dışarıya karşı verilen savaşta da kalkan vazifesi gören bir aktördür.⁵ *Devlet Ana* romanında feodal Avrupa devletlerinin kötü yönlerine⁶ karşılık yaptığı Osmanlı güzellemeleri⁷ de bu açıdan değerlendirilmelidir. Bu romanında gözlemlenen Osmanlı hayranlığına ek olarak denilebilir ki Kemal Tahir, “devlet” denilen mekanizmaya da ayrı bir sevgi beslemiştir. *Devlet Ana*'da gördüğümüz Osmanlı güzellemeleri de bu siyasal yapının devlet kavramının içini iyi doldurduğuna duyduğu inançtan beslenmektedir.

Türk tarihinin seyrinde devlet kurumunun kritik bir rol oynadığına inanan Kemal Tahir'in Osmanlı'nın çöküşü ve yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu hakkındaki düşünceleri bu genel tablonun önemli bileşenlerinden biridir. Romanlarında işgal süreci, kurtuluş savaşı ve yeni rejimin ruhu hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yapar. Zaman zaman da kendi dönemine göre aykırı sayılabilecek tezler ileri sürer. Biz de bu çalışmada Kemal Tahir'in bu konularla ilgili romanlarından ve notlarından yola çıkarak Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişi nasıl yorumladığını, yeni dönemdeki gelişmelerin beklentilerine uyup uymadığını ve bu yöndeki arayışlarını özetlemeye çalışacağız. Bunu yaparken yazarın *Esir Şehrin İnsanları*, *Esir Şehrin Mahpusu*, *Yol Ayrımı*, *Devlet Ana*, *Yorgun Savaşçı* ve *Kurt Kanunu* romanları ile *Osmanlılık/Bizans*, *Batlaşma* ve *Çöküntü* başlıkları altında yayımlanan tarih notlarından yararlanacağız.

I. Osmanlı Çökerken

Osmanlı'nın çöküşü aşağıda da görüleceği üzere Kemal Tahir için son derece trajik bir olaydır. Tarihsel döngünün normal sonuçlarından olan bu çöküş onun için daha ileri anlamlar ifade etmektedir. Çünkü idealize ettiği devlet kavramının içini ona göre en iyi Osmanlılar doldurmuştur. Osmanlılar Batı feodalizminden daha adil bir yapı kurmuş, mülkiyetin belli ellerde toplanmasını önlemişlerdir. Yazarın bazen “bozuk Atüt” dediği bu yapı için asıl benimsediği tanım, biraz da mistik

---

⁴ Bu konular hakkında Kemal Tahir'in şu iki kitaptaki yazılarına bakılabilir: Kemal Tahir, *Notlar-Osmanlılık/Bizans*, (Yay. Haz.: Cengiz Yazoğlu), Bağlam Yay., İstanbul, 1992; Kemal Tahir, *Notlar/Batlaşma*, (Yay. Haz.: Cengiz Yazoğlu), Bağlam Yay., İstanbul, 1992.

⁵Bu konuda gelen bir değerlendirme için bkz.: M. Güven Avcı, “Kemal Tahir ve Devlet”, *Kemal Tahir 100 Yaşında*, (Ed. Ertan Eğribel – M. Fatih Andı), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2010 içinde ss. 237-241; T. Seçkin Serpil, Kemal Tahir Eserlerinde İktidarın Kurumsallaşması ve Meşruluğu, http://www.umut.org.tr/userfiles/files/Document/document_e00a5915b2b74db0ace501bb4d8c0937.pdf, Erişim Tarihi: 01.12.2018.

⁶ Kemal Tahir, *Devlet Ana*, Tekin Yay., Ankara, 1993, s. 27-28.

⁷ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 31.

çağrışımları bulunan “kerim devlet” ifadesidir.⁸ Bu tutum 1960’larda doğu toplumlarının özelde Osmanlı’nın Batı’dan farklı olduğunu vurgulamak isteyen düşün çevrelerinin arayışlarıyla uyumluluk göstermektedir.⁹

Geçmişin beğendiği yanlarını tanımlarken pürüzsüz bir tasvir yapan Kemal Tahir Osmanlı’da devletin güçlü olduğu dönemlerde sadece kendi halkları arasında değil “düşman halklar” tarafından da tutulduğunu belirtmiştir. İşte bu kapsamlı kabul görmesinin nedeni de Osmanlı’ya atfettiği adaletli, halkın yararını gözetten, varlığı bile toplumun yaşaması için yeterli olan devlet anlayışıdır. Bu tip devletler giderleri artmadıkça, vergileri yükseltmedikçe yani halkçı yanları silinmedikçe güçlerini korumaya ve kabul görmeye devam ederler.¹⁰ Ancak Osmanlı, klasik düzeni bozulunca reayaya karşı görevlerini yerine getirememiş, halk ile devlet arasında kopukluk başlamıştır. Devlet, kendi var ettiği toplumda bile dayanaksız kalmıştır. Çözümü kendisinin bu duruma düşmesine neden olan Batı’ya benzemekte bulmuştur. Ona göre sömürücü güçlerin 19. yüzyıldan itibaren Osmanlıya dayattığı Batılılaşma halk ile devlet arasında açılan uçurumu daha da derinleştirmekten başka işe yaramamıştır.¹¹

Osmanlı’nın çöküş sürecini 16. yüzyılın ortalarından başlatan Kemal Tahir bunun sebeplerini de temelde Batı’ya karşı üstünlüğün kaybedilmesine bağlar. 19. yüzyıldan itibaren başlayan Batılılaşma ise düşmana sığınmak anlamına gelmekteydi. Esir şehir üçlemesinde (*Esir Şehrin İnsanları*, *Esir Şehrin Mahpusu*, *Yol Ayrımı*), Osmanlı’nın çöküşü, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet’in kurulması gibi konuları da bu geniş çerçeve içerisinde değerlendirir. Elbette İttihatçıların hataları vb. yan aktörler süreci hızlandırmıştır ama esasında çöküş zaten Batı karşısında alınan yenilgilerle birkaç yüzyıl önce başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı yenilgisi ve sonrasında yaşananlar yüzyıllara yayılan bu genel yıkımın son aşamalarıdır.

Esir Şehrin İnsanları ve *Esir Şehrin Mahpusu* romanları bu geniş zaman dilimine yayılan felaketlerin sonuçlarını dar bir zaman kesitinin sınırları içerisinde bize gösterirler. Bu romanlarda mütarekenin imzalanmasından sonra Osmanlı’nın büsbütün bozulan durumu gözler önüne serilir. “İttihatçı kodamanlar savuşmuş, işgal edilen İstanbul’da savaş zenginleri birer kuytuya sinip paraların üstüne otur”muşlardır.¹² Devlet tam bir “çöküntü”¹³ halinde olup ayakta kalan kurumları da kör topal işlemektedir. Siyasi alanda yaşanmakta olan çöküşün aynısı sosyal hayatta da gözlemlenmektedir. Savaş yıllarında İstanbul’a iltica eden beyaz Rusların hareketlendirdiği eğlence hayatı işgali

⁸ Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*, s. 62.

⁹ Osmanlı toplum yapısının Batı’dan farklı olduğu ve nasıl tanımlanması gerekliliğiyle ilgili tartışmalar hakkında bir değerlendirme için bkz.: Suna Başak Avcılar, “Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda”, *Bilgi*, S. 22 (Yaz 2002), ss. 1-28.

¹⁰ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 63.

¹¹ Kemal Tahir, *Notlar-Osmanlılık/Bizans*, s. 247-250.; Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*, s. 13, 33, 35, 62-63.

¹² Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, İthaki Yay., İstanbul, 1992, s. 13.

¹³ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 114, 421.

görmezden gelen Osmanlı zengin tabakasının adeta sığınağı haline gelmiştir.¹⁴ “Temelleri birkaç yüzyıldır çatırdayan kocaman imparatorluğun”¹⁵ hazin çöküşü, son sahnelerin izlendiği işgal yıllarında fuhuş, salgın hastalıklar, hayat pahalılığı gibi sosyal sorunlarla¹⁶ birlikte daha dramatik bir hal kazanmıştır.

Yüzyıllara yayılan dağılma sürecinin faturası her ne kadar sadece belli bir gruba kesilemeyecek olsa da, *Yorgun Savaşçı* romanında da görüleceği üzere İttihatçılar bu işten en çok sorumlu tutulan gruptur. Girilmeyebilecek bir savaşa devleti zorla sokmuşlar, devletin yıkılışını hızlandırmışlardır. Omuzlarının üstünde “artık apolet değil, yenilginin suçunu”¹⁷ taşımaktadırlar. Halktan kendilerini anlamalarını beklemektedirler ancak uğruna “hürriyet” mücadelesi verdikleri halk onları anlamadığı gibi ayıplamaktadır.¹⁸ “Altı yüz yıllık imparatorluğu on yılda batırdılar, bu eşkıya bozuntuları” demektedir.¹⁹ Bu sözleri halkın İttihatçılara bakışı şeklinde yansıtan Kemal Tahir’in de İttihatçılar hakkında çok pozitif görüşleri yoktur. İttihatçıların hürriyet uğruna çöküşü hızlandırdığını düşünmektedir. Onlar, millet bir yana kendilerinin dahi ne anlama geldiğini bilmedikleri hürriyet ile çökmekte olan devleti kurtarabileceklerine inanmışlardı. Ancak iktidara geldiklerinde ellerinde ne bir programları ne de kadroları vardı. Bu eksiklikleri çöküşü hızlandırmıştır.²⁰

Kemal Tahir, karamsarlıkla yoğurduğu çöküş anlatımlarında aydınların durumundan da çok iç açıcı bahsetmez. Hepsini yenilgiyi değişmez bir kader olarak kabul etmişlerdir. Millete güvenmedikleri gibi bir milletin varlığından henüz haberleri bile yoktur.²¹ “Çöken imparatorluk, aydınlarını da, uçuruma beraber sürüklemekteydi.”²² Ancak, doğal olarak aralarında teslim olmayanlar, mücadele edenler de vardır. Mücadele eden kanat Ankara’ya ümit bağlayıp doğmakta olan yeni rejimin ayak seslerinden mutluluk duyanlardır.²³

II. Cumhuriyet Kurulurken

Çöküşün getirdiği karamsarlığa kendini kaptırmayan aydınları esir şehir üçlemesinde İhsan Bey, Nedime Hanım, Kamil Bey gibi karakterler temsil eder. Bunların umut merkezi Ankara’dır. Mustafa Kemal’in öncülüğünü yaptığı mücadeleden ve arkasından gelecek sistemden oldukça

¹⁴ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 56, 279.

¹⁵ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁶ Kemal Tahir, *Esir Şehrin Mahpusu*, İthaki Yay., İstanbul, 2005, s. 287, 333; Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, s. 35-37. Kemal Tahir’in işgal yıllarındaki sosyal hayata dair yaptığı tasvirler sosyal bilimlerde konuyla ilgili yapılan çalışmalarla uyumludur. Bu konuda bkz.: Zafer Toprak, “Mütareke Döneminde İstanbul”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, ss. 19-23; Paul Dumont, “Beyaz Yıllar”, *İstanbul 1914-1923*, (Ed.: Stefanos Yerasimos), İletişim Yay., İstanbul, 1996 içinde, ss. 176-195.

¹⁷ Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İthaki Yay., İstanbul, 2005, s. 33.

¹⁸ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁹ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 63.

²⁰ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 137-139.

²¹ Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, s. 186-187.

²² Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 187.

²³ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 189.

umutludurlar.²⁴ Yeni döneme dair umutlar o kadar büyüktür ki, onlar uğruna İstanbul hükümetince veya işgal güçlerince tutuklanmak bile şeref kabul edilmektedir. *Esir Şehrin İnsanları* romanının başkahramanı; eski bir Osmanlı aristokrati iken tanık olduğu gerçeklerin sonucunda Kuvva-i Milliye saflarına katılan Kamil Bey bile tutuklandığı için hiç üzülmemiştir. Tam tersine “tarih, destan, trajedi yapan insanlarla beraber bulunmanın tarif edilmez gururunu” duymuştur. Belki tutuklandığını Mustafa Kemal Paşa’ya bile bildirmişlerdir. Mustafa Kemal, “yani bizzat ‘kurtuluş’ öpülesi alınını kırıştırarak, Kamil Bey üzerinde bir an olsun düşün”müştür.²⁵

Kurtuluştan sonra kurulacak sistem geçmiş dönemleri aratmayacak bir sistem olacaktır. İttihatçıların düştüğü hatalara düşülmeyecektir. İttihatçılar halktan kopuk oldukları için hareketi halka doğru indirememişler, hürriyet dedikleri halde ona en büyük zararı kendileri vermişlerdir.²⁶ *Yorgun Savaşçı*’da benzer eleştiriler yapan Kemal Tahir’e göre İttihatçılar Batılılaşmayı devleti güçlendirmek için kullanacakları yerde zengin yetiştirmede kullanmışlardır. Oysa yapmaları gereken iş, her şeyden sorumlu devlet anlayışını geri getirmektir. İnsanları çok çalışmaya zorlamalı, gerektiğinde despotluğa başvurmalıydı.²⁷ Neyse ki bu defa işler farklı yürümekte, Anadolu’da millet bizzat kendisi savaşmaktaydı.²⁸

İşlerin bu defa farklı yürüdüğüne ve sonuçlarının daha olumlu olacağına inanan Kemal Tahir *Yol Ayrımı* romanında, Milli Mücadele sonucunda kurulan yeni rejimi odağına alır. Romandaki söylemini dikkate aldığımızda yaşanan gelişmeler hakkında pozitif değerlendirmelerde bulunmadığını görürüz. Mümkün olduğunu düşündüğü sistem kurulamamıştır. Kemal Tahir, Cumhuriyete bakışının kendi dünyasında geçirdiği değişime uygun olarak esir şehir üçlemesinin ilk iki romanı olan *Esir Şehrin İnsanları*’nda ve *Esir Şehrin Mahpusu*’nda geleceğe umutla bakar. Ancak yine iç dünyasındaki çizginin ulaştığı sonuçla paralel bir biçimde üçlemenin son romanı olan *Yol Ayrımı*’nda karamsar bir tutum takınır. Çocukluğunda İstanbul’dan Kuvva-i Milliye’ye malzeme taşınmasına yardım eden, gençliğinde Mustafa Kemal’in fotoğrafını yanından ayırmayan, CHP’ye muhalif arkadaşlarıyla yumruk yumruğa kavga eden²⁹ Kemal Tahir ne olmuştur da başlardaki tavrından uzaklaşmıştır?

Kurtuluş Savaşı Kemal Tahir için “bin yedi yüz bilmem kaçtan beri”dir sürüp giden bir savaşın devamıydı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmaktan kurtulma savaşıydı.³⁰ Ancak ona göre kurtarıcı kadro savaşın sonucunda Osmanlı mirasını çok kolay terk ederek özellikle Lozan’da verdikleri tavizlerle Osmanlı aleyhine sonuçlanmasına sebep olmuşlardır. “1908’in padişahçı İttihatçıları imparatorluğu yıktılar, 1923 Kuvvayı Milliyecileri bir dünya imparatorluğunun

²⁴ Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, s. 189; Kemal Tahir, *Esir Şehrin Mahpusu*, s. 152, 282.

²⁵ Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, s. 346.

²⁶ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 189.

²⁷ Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, s. 167-168.

²⁸ Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, s. 189; Kemal Tahir, *Esir Şehrin Mahpusu*, s. 152, 282.

²⁹ Bkz. Barkın Karslı, “Kemal Tahir, Kemalizm ve Sosyalizm”, <https://serbestsiyasa.com/?p=258>, Erişim Tarihi: 16.10.2018.

³⁰ Kemal Tahir, *Yol Ayrımı*, Sander Yay., İstanbul, 1973, s. 274.

miras hesaplarını tasfiyeye oturdular. Peki, neydi tasfiye edilecek miras? Yedi yüz yıllık bir dünya imparatorluğu.³¹ Ona göre yeni kadro çabuk pes etmiştir ama Batı'yla hesaplaşma henüz bitmemiştir ya da bitmemelidir.³²

Kemal Tahir'e göre Kemalistler Batılı güçlerle hesaplaşma fırsatını kaçırmakla onlarla uzlaşmaya gitmişlerdir. Aslında "Anadolu Savaşı"nın "Milli Kurtuluş" olayıyla da ilgisi yoktur. Çünkü antiemperyalist vasfı bulunmamaktadır. Bu savaş sömürgeci güçlerin Osmanlı'daki durumunu bozmamış, pozisyonlarını yeni süreçlere uyarlamıştır. Antikapitalist olmayan bir hareketin antiemperyalist olması söz konusu olamaz. Kemalizm, Sovyetlerle iyi geçinme mecburiyetinin dayattığı geçici bir süre hariç hiçbir zaman antikapitalist olmadığına göre antiemperyalist de olamazdı. Misak-ı Milli Kemalistlerin emperyalistlerle vardıkları uzlaşmanın bir ürünüdür. Milli tarihsel şartlara göre değil emperyalizmin dünyayı bölüşme hesaplarına göre tasarlanmış bir projedir. Batı'nın Sovyet Rusya'ya karşı tasarladığı bir tampon bölge meselesinden ibarettir.³³

Batı ile varılan uzlaşmaların sonucunda kurulan Cumhuriyet'in, emperyalizme kapılarını açmış Osmanlı'dan farklı bir noktaya konumlanması da mümkün olamazdı. Kemal Tahir'e göre Kemalistler Tanzimat'ın bıraktığı gelenekten kurtulamamışlar, Batı'nın burjuva toplumlara için düşünülmüş kurumlarını kalıp olarak alma hatasına düşmüşlerdir.³⁴ Toplumsal ve siyasal yapıda görülen ve düzelmesini başlarda büyük umutlarla beklediği çarpıklıklar da doğal olarak ona göre devam etmiştir. Özellikle Serbest Fırka olayından sonra Cumhuriyet hakkındaki fikirleri değiştirmeye başlayan yazar³⁵ *Yol Ayrımı*'nda tam da bu olayı arka plana alarak Cumhuriyet'in eleştirisini yapmıştır. "Kurtuluş kime yaramış, haksız baskı, açık soygun, sürünen halk yığınları... [...] Kurtuluş olduğu için oluyor bunlar..."³⁶ diyerek yeni dönemde gözlemlediği çarpıklıklara yönelik eleştirilerini sert bir dille yapmış olur. Yeni düzen menfaat peşinde koşanlara yaramış, "Aferizm" almış yürümüştür.³⁷ "İttihat ve Terakki devrindeki nüfuz kazançlarına hasret çeken veya Kuvvayı Milliye'nin çetecilik günlerinde vurgun ve yağma zevki tatmış olanlar, Gazi'nin yanında ve Meclis'te idi." Devrim çoğunun umurunda bile değildi. Milletvekilliği onlar için işlerini yürütecekleri bir araç idi. İdealist ve gerçek manada Batılı bir devrimi savunanlar da vardır; onlar da devrimin heyecanından dolayı her şeyi unutuplardı.³⁸ Kurtarıcılar ise olup bitenler karşısında sessiz kalmakta, ellerinden geleni yapmamaktaydı.³⁹ Benzer eleştirileri yaptığı *Kurt Kanunu*'nda,⁴⁰ 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla gerçekten başlamış bulunan Batılılaşma serüveninin Kemalist devrimler sayesinde başarıya ulaştığını

³¹ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 434.

³² Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 435.

³³ Kemal Tahir, *Notlar/Çöküntü*, (Yay. Haz.: Cengiz Yazoğlu), Bağlam Yay., İstanbul, 1992, s. 193-194.

³⁴ Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*, s. 38.

³⁵ Bkz. Karşlı, "a.g.m."

³⁶ Kemal Tahir, *Yol Ayrımı*, s. 23.

³⁷ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 102.

³⁸ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 103.

³⁹ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 319.

⁴⁰ Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, İthaki Yay., İstanbul, 2005, s. 65.

söyler.⁴¹ Ancak bu sürecin sonuçları, yukarıda da değinildiği üzere Kemal Tahir'in umduğu gibi değildir.

III. Çözüm Arayışı

Kemal Tahir açısından Cumhuriyet kadrolarının da İttihatçılarla aynı hatalara düşmeleri, Batılılaşmayı yanlış yönde kullanmaları beklenen devlet figürünün ve Batı'yla yaşanacak gerçek hesaplaşmanın ileri zamanlara ertelenmesi anlamına geliyordu. Kemal Tahir'in gözünde Kurtuluş Savaşı bin yıldır süren Doğu-Batı çatışmasının yalnızca küçük savaşlarından biriydi.⁴² Böyle bir savaşı kazanmak bin yıllık tarihin biriktirdiği hesabı kapatmaya yetmezdi. Üstelik iktidarın yeni sahipleri Osmanlı mirasından Batı'ya özellikle Lozan'da çokça tavizler vererek gerçek bir hesaplaşma yapamamışlardı. Beklenen devlet kurulduğunda Batı'yla er geç gerçek bir hesaplaşma yapılacak, bin yıllık mücadele ancak o zaman kazanılmış olacaktır.⁴³

Ne Meşrutiyeti ne Cumhuriyeti yeterli bulan Kemal Tahir için çözüm giden Osmanlı'nın yerine gerçek halkın gelmesindedir. "Gerçek halk"tan kasıt ise; halktan kopuk Osmanlı'nın Batılılaşma çabalarına rağmen Osmanlı'yı, Batılılaşmaya çalışan Türkçülere rağmen Türkçülüğü, hatta Batılılaşmaya çalışan Müslüman doğuculara rağmen doğuculuğu, şimdinin Batıcı halkçılara rağmen gerçek halkçılığı savunan halktır. Bu halkın içinden "yeni bir yerli insan türü" çıkacağına inanan Kemal Tahir, bu yerli insan türünün kendi işlerini kendi görmek için er geç ortaya çıkacağına inanmıştır. Bahsettiği "yerli insan" türü yeni bir aydın ve siyasetçi tipini temsil etmektedir. Batılılaşmayla beraber halktan uzaklaşan aydınlara benzememektedir.⁴⁴ "Bunlar, burdan başka bir yere sığınamayacaklarını kesinlikle idrak etmiş" aydınlardır.⁴⁵

Gelecek zamanda ortaya çıkacak aydın tipinin inşa edeceği sistem Kemal Tahir'e göre mutlak surette sosyalizm olacaktır. Çünkü ona göre "Anadolu Türk halklarının tarihsel gelişi, temelden doruğa kadar ancak sosyalizme yatkındır."⁴⁶ Türk toplum yapısının Batılı toplumlardan farklı olmasından dolayı elbette kurulacak sosyalist düzen yerlileştirilmiş bir yapıda olacaktır.⁴⁷ Üstelik bunun bir gün geleceği konusunda da şüphesi yoktur.

Nüfus artışı, sosyal adaletsizlikler, üretimin ilkeği ona göre sosyalizmin gelişini mecbur kılmaktadır. Batılılaşma hareketlerinin uygulanma biçimi ile aynı olarak sosyalizm de tepeden inme gelecektir. Sosyalizm bütün toplumu kapsayacak, en çok da nüfusun ezici çoğunlunu meydana getiren

⁴¹ Kemal Tahir *a.g.e.*, s. 90.

⁴² Kemal Tahir, *Yol Ayrımı*, s. 274, 436.

⁴³ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 437.

⁴⁴ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 136.

⁴⁵ Kemal Tahir, *a.g.e.*, s. 137.

⁴⁶ Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*, s. 15.

⁴⁷ Kemal Tahir'in Ertan Eğribel, "Kemal Tahir: Romancı, Sosyalist, Yerli Düşünür", *Kemal Tahir 100 Yaşında*, (Ed.: Ertan Eğribel – M. Fatih Andı), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2010 içinde, ss. 153-163, s. 154.

yoksulların yararına olacaktır. Tarihimizde ilk defa mutlu azınlığın yararına değil bütün toplumun yararına işleyecek, Batılılaşmada olduğu gibi devleti güçten düşürmeyecek tam tersine tarihin hiçbir çağında olmadığı kadar onu güçlendirecektir. Batılılaşma talepleri halktan değil devlet adamlarının istekleri doğrultusunda, devleti kurtarmak için ortaya çıkmıştır. Ancak sosyalizm yukarıdan aşağı gelmekle birlikte halkın yararına olacağı için halk tarafından da sahiplenilecektir.⁴⁸

Sosyalizmin gelmesi ve toplum tarafından benimsenmesi konusunda son derece iyimser olan Kemal Tahir gelecek sistemin detayları konusuna pek girmemiştir. Ama Batılılaşmanın doğulu devletin ve toplumun ruhuyla uyuşmadığı düşüncesi, Türk toplumunun geçmişinde adaletli bir çağın varlığına duyduğu inanç, Batı'daki gibi özel mülkiyetin Türk toplumunda olmadığı tezleri onu sosyalizmin mümkün olduğu görüşlerine yöneltmiş gibidir. Batılı fikirlerin Türkiye'de uygulanamayacağı görüşüyle uyumlu olarak da sosyalist düzenin içini yerli değerlerle doldurulması gerektiğine vurgu yapmıştır. Ancak söz konusu düzenin nasıl işleyeceğinden bahsetmemiştir. Ayrıca iç tutarlılığı var gibi görünen bu tezlerin cevaplanması gereken birçok soru barındırdığı da söylenebilir. Bütün bunlara rağmen Kemal Tahir'in birkaç yüzyıldır süren Batılılaşma hareketinden ve sonuçlarından mutlu olmadığı ve alternatif arayışı içerisinde olduğu açıktır.

Sonuç

Kemal Tahir'in eserlerinde adaletli devlet ve eşitlikçi toplum düzeni özlem duyulan temel unsurlar olarak karşımıza çıkar. Ona göre bu dinamikler 16. yüzyıla kadar Osmanlı Devletinin kodlarında güçlü bir biçimde var olmuşlardır. Osmanlı Devletinin, yeri geldiğinde yabancı halklar tarafından da sevinçle karşılanmasının temel sebebi onun güçlü ve halktan yana olan bu adalet anlayışı idi. Ancak Batı karşısında üstünlüğün kaybedildiği 16. yüzyıldan itibaren devletin bu halkçı karakteri de kaybolmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti Batılı devletlere yenilmeye başlamış, gelirleri azalmaya başlamıştır. Devlet bu tarihten itibaren Batı karşısında bir varlık mücadelesi vermek mecburiyeti ile karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı Devletinin durumunu düzeltmek için Batılılaşma çaresine başvurması ise giderek Batı dünyasının pazar alanına dönüşmekle ve milli kimlikten uzaklaşmakla sonuçlanmıştır. Ona göre bu hata Tanzimat ve Meşrutiyet hatlarını izleyerek devletin yıkılış anına kadar devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında verilen Kurtuluş Savaşı ile yeni bir sayfa açılması fırsatı yakalanmıştır. Yüzyıllardan beridir Batı'yla verilen savaşıardan sadece bir tanesi olan Kurtuluş Savaşı başarıya ulaştınca Batılılaşma dışında bir seçenek yaratmak, yeniden halktan yana bir devlet kurmak mümkün hale gelmiştir. Ancak ona göre yeni rejimi kuran kadro da Tanzimat'ın ve Meşrutiyet'in Batıcı politikalarını tekrar ederek bu tarihsel fırsatı kaçırmıştır.

---

⁴⁸ Kemal Tahir, *Notlar-Osmanlılık/Bizans*, s. 510.

Kemal Tahir'in Cumhuriyet ile ilgili ilk dönem fikirleri iyimser bir çizgi izlemiştir. *Esir Şehrin İnsanları* ve *Esir Şehrin Mahpusu* romanlarında bu iyimserliğin izleri belirgindir. Ancak Cumhuriyet'in gittiği yön beklentilerinden uzaklaştıkça iyimserliğinin yerini alan karamsarlık Serbest Fırka'nın kapatılmasıyla beraber zirve yapacaktır. *Yol Ayrımı* romanıyla cisimleşen bu karamsarlık Kemal Tahir'in yeni arayışlara yönelmesine yol açmıştır.

Türk tarihinde devletin adaletli bir dağıtıcı rolü oynadığı iddiasını dile getiren Kemal Tahir bu noktadan hareketle Türk tarihine ve toplum yapısına en uygun yönetim modelinin sosyalizm olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ona göre Türkiye'de sosyalizme geçişin tarihsel ve güncel bütün koşulları mevcut olup bu er ya da geç gerçekleşecektir. Ancak bu model klasik anlamda bir sosyalizm değil yerel şartlara uyarlanmış bir tarzda olmalıydı.

Cemal Nasır'ın Arap Sosyalizmi'nin ve benzeri üçüncü yol arayışların dikkat çektiği 1960'lı yıllarda⁴⁹ Kemal Tahir'in yerli sosyalizmden söz etmesi şaşırtıcı değildi. Ancak Osmanlı ve Cumhuriyet rejimlerinin Batılılaşma politikalarını, bütün pozitif kazanımlarını görmezden gelerek eleştiren Kemal Tahir'in alternatif bir düzen resmederken bizzat Batılı bir kavram olan sosyalizmi kullanması açıklamaya muhtaç bir konudur. Ayrıca sosyalizmi gerçek manasında istemeyip yerileştirmekten bahsetmesi, milliyetçi tonlarla bezeme çabası istediği şeyin sosyalizmle ne kadar ilgisi olabileceği sorusunu da akla getirmektedir. Geçmişteki varlığını iddia ettiği "kerim devlet" in sosyalizmle uyuma oranı ise tartışmalıdır.

Batı'daki gibi sınıfların ve sınıf çatışmalarının Türk toplumunda bulunmadığı tezi Kemal Tahir'in düşünce sistematığının temel taşlarından biridir. Bu durumda sosyalizm gelecekse bile sınıf çatışmalarının sonucunda bir işçi veya köylü hareketi olarak gelmeyecektir. Kemal Tahir, bu görüşlerini yazdığı dönemlerde Türkiye'deki sayısal üstünlüklerini hâlâ korumakta olan köylülere ilişkin değerlendirmelerinde pek ılımlı da davranmaz. Onun köyde geçen romanlarında köylüler her türlü hilenin, kurnazlığın, cinsel sapkınlığın içerisinde resmedilirler. Olası bir devrimin öznesi olamayacak niteliktedirler. 1950'lerden sonra yoğunlaşan tarımda makineleşme, köyden kente göç, işçileşme süreçleri ise ilgi alanına girmemiştir.⁵⁰ En azından satır aralarında zengin – yoksul çatışmasını kabul etmesine rağmen iş pratiğe geldiğinde devleti ve asayişini savunan bir refleks ile her türlü kargaşayı reddetmiştir. *Esir Şehrin İnsanları*'nda 1919 Tersane Grevi⁵¹ gibi bir işçi eyleminden bahsederken bile işçilerin değil patron konumunda bulunan Harbiye Nezareti'nin tarafını tutması

⁴⁹ Zeynep Güler, *Süveyşin Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık*, Yeni Hayat Yay., İstanbul, 2004, s. 123-127, 251-261.

⁵⁰ Kemal Tahir'in köyde geçen romanlarında köylülerle ilgili olarak yaptığı değerlendirmeler hakkında bkz. Kendirci, *a.g.e.*, 298-316.

⁵¹ Bu grev hakkında genel bir bilgi için bkz. Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 133-141.

bunun kanıtı niteliğindedir. Ona göre “ekmek isteyenlere, varsa ekmek verilir. [...] Ekmek yoksa katlanılır, istenmez[di].”⁵²

Çalışan kesimleri pasifleştiren Kemal Tahir için kurulacak sosyalist düzenin mimarları milli şuura sahip, halktan kopmamış aydınlardır. Bu durum onun düşüncelerinde bir açmazın daha oluşmasına sebep olur. Çünkü ordunun desteğiyle sosyalizme geçmeyi uman yerli sosyalistleri bu nedenle kılık değiştirmiş bürokratlar diye nitelerken⁵³ bizzat aydınların eliyle tepeden inme bir şekilde geleceğini söylediği sosyalizmden övgüyle bahsetmesi çelişkili bir durum ortaya koymaktadır. Türk aydınını halkta kopuk olmakla eleştirip kendisinin de benzer tutumlar takınması söz konusu tutarsızlığı perçinlemiştir.

Kemal Tahir yerli sosyalizmi söylem olarak savunmakla birlikte teorik alt yapısından ayrıntılarıyla söz etmemiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğunun cisminde somutlaştırdığı “kerim devlet” vurgusundan anlaşılacağı üzere devlet eliyle yürütülecek bir sosyalizmden bahsettiği açıktır. Belki de sosyalist değil de “sosyal devlet” talebinde bulunduğunu dahi düşünülebiliriz. Ama her ihtimalde devlet her şeyin merkezindedir. Devleti merkeze koyan tavrı nedeniyle sosyalist olmaktan çok devletçi tutumuyla ön plana çıkmıştır. Geçmişteki kerim devlet motifini canlandırma isteği nedeniyle de biraz gelenekçi bir tutuma sahiptir. Talep ettiği sistem Osmanlı aydınlarının tartışmasız savundukları ve devleti her şeyin merkezine koyan “daire-i adalet” anlayışının⁵⁴ bir yansıması gibidir. Devlet onun için adaleti sağlayan, dağıtan ve gözetken olarak yegâne güç ve kontrol merkezidir. Bu yönüyle Kemal Tahir sosyalist düşünceden çok gelenekle ve geleneksel aydınlarla daha güçlü bağlara sahip görünmektedir.

Kaynakça

Kaynak Eserler

Kemal Tahir, *Yol Ayrımı*, Sander Yayınları, İstanbul, 1973.

Kemal Tahir, *Notlar-Osmanlılık/Bizans*, (Yay. Haz.: Cengiz Yazoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.

Kemal Tahir, *Notlar/Batılama*, (Yay. Haz.: Cengiz Yazoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.

Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, İthaki Yayınları, İstanbul, 1992.

Kemal Tahir, *Notlar/Çöküntü*, (Yay. Haz.: Cengiz Yazoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.

Kemal Tahir, *Devlet Ana*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1993.

Kemal Tahir, *Esir Şehrin Mahpusu*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2005.

⁵² Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, s. 38.

⁵³ Eğribel, “a.g.m.”, s. 162.

⁵⁴ Bu konuda bkz. Coşkun Yılmaz, “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 4 (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, ss. 69-81.

Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2005.

Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2005.

Araştırma – İnceleme Eserler

Avcı, M. Güven, “Kemal Tahir ve Devlet”, *Kemal Tahir 100 Yaşında*, (Ed. Ertan Eğribel – M. Fatih Andı), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2010 içinde ss. 237-241.

Avcılar, Suna Başak, “Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda”, *Bilig*, S. 22 (Yaz 2002), ss. 1-28. Kaynak: <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3382-published.pdf>. ,Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019.

Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Çavdar, Tefik, “Roman, Tarih ve Kemal Tahir”, *Bir Kemal Tahir Kitabı - Türkiye'nin Ruhunu Aramak*, (Editör: Kurtuluş Kayalı), İthaki Yayınları, İstanbul, 2010 içinde, ss. 57-60.

Dumont, Paul, “Beyaz Yıllar”, *İstanbul 1914-1923*, (Ed.: Stefanos Yerasimos), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996 içinde, ss. 176-195.

Eğribel, Ertan, “Kemal Tahir: Romancı, Sosyalist, Yerli Düşünür”, *Kemal Tahir 100 Yaşında*, (Ed.: Ertan Eğribel – M. Fatih Andı), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2010 içinde, ss. 153-163.

Güler, Zeynep, *Süveyşin Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık*, Yeni Hayat Yayınları, İstanbul, 2004.

Karlı, Barkın, “Kemal Tahir, Kemalizm ve Sosyalizm”, <https://serbestsiyasa.com/?p=258>, Erişim Tarihi: 16.10.2018.

Kayalı, Kurtuluş, “Bizim Kuşağın Kemal Tahir Okuma Serüveni...”, *Bir Kemal Tahir Kitabı - Türkiye'nin Ruhunu Aramak*, (Editör: Kurtuluş Kayalı),İthaki Yayınları,İstanbul,2010 içinde, ss.41-56.

Kayalı, Kurtuluş, “Kemal Tahir; Tarihçi, Sosyolog, Romancı”, *Bir Kemal Tahir Kitabı - Türkiye'nin Ruhunu Aramak*, (Editör: Kurtuluş Kayalı), İthaki Yayınları, İstanbul, 2010 içinde, ss. 199-207.

Kendirci, Hasan, *Türk Düşünce Tarihinde Köy*, Libra Yayınları, İstanbul, 2016.

Serpil, T. Seçkin, Kemal Tahir Eserlerinde İktidarın Kurumsallaşması ve Meşruluğu, http://www.umut.org.tr/userfiles/files/Document/document_e00a5915b2b74db0ace501bb4d8c0937.pdf, Erişim Tarihi: 01.12.2018.

Toprak, Zafer, “Mütareke Döneminde İstanbul”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 19-23.

Yılmaz, Coşkun, “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 4 (Ed.: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.